

ROZMER IDENTITY A DOMOVA V KNIŽNOM ROMÁNE MILANA KUNDERU *NEZNESITEĽNÁ ĽAHKOSŤ BYTIA* (rozhľady)

DÓRA MIERKOVÁ

KUNDERA – BÁSNIK, ESEJISTA, SPISOVATEĽ, ROMÁNOPISEC

Medzi významné osobnosti strednej Európy patrí nepochybne Milan Kundera, ktorý (traumatizovaný) identitu spoločnosti strednej Európy zachytil v niekoľkých dielach. Táto identita zahŕňa prvky menejcennosti, ako aj pocit nadradenosti, pocit straty západnej identity, vzbury a rezignácie, ducha dominancie aj pokory¹.

Kundera v eseji *Unesený Západ* položil základy svojho myslenia, ktoré uplatnil aj vo svojej románovej tvorbe. Táto esej mala veľký vplyv na diskusie o strednej Európe, čím sa začal proces znovuobjavovania strednej Európy, stala sa podnetom na rehabilitáciu tohto regiónu na Západe a zohrávala tiež dôležitú úlohu pri formovaní stredoeurópskej identity (Janiec-Nyitrai 2018, 189).

Milan Kundera bol básnik, spisovateľ, románopisec a predstaviteľ existencializmu. Románopisec, ako sám uviedol, je determinovaný okruhom niekoľkých tém, niekoľkými existenciálnymi záhadami, pričom „učí čitateľa chápať svet ako otázku. V tom postoji je múdrosť a tolerancia“ (Kundera 1981, 105).

Značná časť jeho tvorby bola ovplyvnená politickou i spoločenskou klímou 60. a 70. rokov 20. storočia v Československu. Milan Kundera zaujal reformný postoj „konštruktívnej opozície“ (Brierre 2020, 65), zatiaľ čo mnohí ďalší spisovatelia buď opustili krajinu, alebo sa rozhodli viac či menej otvorene spolupracovať s režimom. V rozhovore s A. J. Liehmem uviedol: „Moja generácia bola vnútorne veľmi diferencovaná, na čo sa dnes často zabúda; boli tu tí, ktorí emigrovali do zahraničia, tí, ktorí sa odmlčali, potom tí, ktorí sa asimilovali, a potom tí, ktorí (ako ja) zaujali pozíciu akejsi legálnej konštruktívnej opozície“ (ibid.). Milan Kundera v roku 1975 odišiel do Francúzska. V roku 1979 bol zbavený českého občianstva a o dva roky neskôr dostal francúzske občianstvo. Kundera už žil vo Francúzku, avšak to nebránilo komunistom, aby mu strpčovali život. Napriek tomu, že vtedy oficiálne nepatril medzi emigrantov, skutočnosť, že býva v „kapitalistickej“ krajine, bola považovaná za zradu (ibid., 181). Ako autor uvádza v poznámke knihy *Neznesiteľná ľahkosť bytia*, začal ju písať päť až šesť rokov po tom, čo sa jeho krajina stala pre neho *spomienkou* (Kundera 2015, 341). Kundera sa nazýva aj *dvojdomým autorom* (Žilka 2006b, 123). V Kunderových dielach sa od polovice 80. rokov 20. storočia vracia motív životopisca. V jednom rozhovore dokonca o sebe tvrdil, že je hovorcom svojej generácie (Novák 2020, 12).

ANALÝZA OBSAHOVÝCH A FILOZOFICKÝCH PRVKOV ROMÁNU *NEZNESITEĽNÁ ĽAHKOSŤ BYTIA*

Román *Neznesiteľná ľahkosť bytia* vyšiel v roku 1984 najprv vo francúzštine a potom v češtine. V roku 1988 bol podľa knihy Milana Kunderu nakrútený rovnomenný film, po ktorom Kundera vyhlásil, že si neželá, aby ktorýkoľvek jeho román bol v budúcnosti sfilmovaný, neskôr dokonca zakázal akúkoľvek adaptáciu filmovú, divadelnú alebo televíznu, najmä preto, že filmová adaptácia

¹ Bába, Iván – Gyurcsík, Iván – Kiss, Gy. Csaba: *Közép-Európa magyar szemmel: A kommunizmus bukása*. 2020, 45. https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/15977/Kozep-Europa_magyar_szemmel.pdf?sequence=1&isAllowed=y [10. 03. 2024].

spomínaného diela stratila jeden z najdôležitejších prvkov jeho románu, a to diskusiu o filozofických otázkach.

Kunderu pri jeho tvorbe výrazne ovplyvnila filozofia o ľudskej existencii. V popredí jeho čitateľského záujmu stáli diela Descartesa, Nietzscheho, Husserla a Heideggera. Práve v Nietzscheho filozofii bola prítomná idea o ľudskej existencii modernej doby. Niekoľko jeho románov ponúka témy na zamyslenie o existencii človeka. Román *Totožnosť* ponúka pohľad do pocitov postáv o poznaní samého seba, o okolnostiach, ktoré ovplyvnia identitu človeka, o smrteľnosti a o láske (Kundera 2023a). Pri zrode Kunderovho románu *Neznesiteľná ľahkosť bytia* stálo príslovie „*Einmal ist keinmal*“, ktoré tvorí jadro tematickej štruktúry a je v nej obsiahnutá myšlienka, že v živote nie je možnosť návratu žiť znovu a na základe nazbieraných skúseností (Chvatík 2008, 104 – 105). Tento román je príbehom o existencii a má filozofický rozmer. Hľadanie definície (strateného) domova a výkladu existencie a pojmu ľahký i ťažký. Jednotlivé zložky sú navzájom prepojené a nie je to len o príbehu vzťahov štyroch postáv, ale aj o ich životnom príbehu v kontexte strateného domova či v definovaní identity. V Kunderovom románe sa nerozlišujú kladné a záporné postavy. Všetky postavy sú svojím spôsobom kladné i záporné. Román je starostlivo napísaný tak, aby sa čitateľ nestotožnil so žiadnou z postáv. Hlavné postavy sú postavené do určitých existenciálnych situácií. To vytvára zaujímavý pohľad na dôsledky komunizmu a na identitu postáv. Dej sa odohráva v Československu v 70. rokoch 20. storočia. Vzťahy v románe sú teda determinované spoločenským kontextom.

Kundera rozpráva príbeh dvoch mileneckých párov (Tereza, Tomáš, Sabina, Franz) a jedného mileneckého trojuholníka (Tereza, Tomáš, Sabina). Životy dvoch dvojíc sa prelínajú rôznymi spôsobmi a každý z nich prežíva iným spôsobom svoje milenecké vzťahy, lásku, nenávisť, konflikty, podstatu domova a identity. Domov je podľa Kunderu miestom, kde „*mám svoje korene, ku ktorým patrí. Topografické hranice sú určené dekrétom srdca: môže ísť o jedinú miestnosť, o jedinú krajinu, o jedinú zem, o jedinú planétu*“ (Kundera 2014, 9). Až do románu *Neznesiteľná ľahkosť bytia* sa však hovorí o „českých románoch“, v ktorých je zahraničie videné takmer vždy výhradne očami emigrantov. V spomínanom románe tvorí výnimku Franz, ktorý má francúzsky pôvod a žije v mileneckom vzťahu s emigrantkou Sabinou. Druhým rozmerom románu je politický rozmer. Je to kniha (aj) o komunizme a o tom, ako Kundera reflektuje svoje skúsenosti s komunizmom. Milostný príbeh sa odohráva za komunizmu, čím teda nie je úplne univerzálnym príbehom o láske. Kritici však zdôrazňujú, že Kundera ani prinajmenšom nepíše historické romány. „Dôraz kladie predovšetkým na určitú existenciálnu situáciu, a do nej sú postavy vtlačené“ (Češka 2022, 368).

Rozmer a prvok identity sa stali kľúčovými aspektmi pre samotného Kunderu a aj pre jeho ďalšie romány ako *Nesmriteľnosť*, *Pomalosť*, *Identita*. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že romány Kunderu sú filozofickými románmi. Nepochybne, jedným z nosných pilierov jeho diel je výklad a definovanie pojmov, ktoré nám ponúka isté uchopenia sveta. Napriek tomu, že *Neznesiteľná ľahkosť bytia* sa nesústreďuje na pojem *identita*, stáva sa elementárnou súčasťou vnímania postáv a deja. Autor nám v knihe naznačuje aj to, že veci majú viacero významov a nedajú sa uchopiť jednoznačne. Poukazuje aj na skutočnosť, že životné situácie sú ovplyvnené viacerými súvislosťami a v identite človeka sa odráža okolitý svet, v ktorom žije, t. j. traumy, mikro- a makrosvet, v ktorom vyrastá a ktorý „zdedil“. Poznatok, ktorý vyplýva z jeho literárnej tvorby, spočíva v tom, že svet je mnohohvrstevný. Pre Kunderu sa táto mnohohvrstevnosť stala podstatnou aj v románe *Neznesiteľná ľahkosť bytia*. I život a vzťah hlavných postáv románu sa mení, rovnako aj ich vnímanie očami čitateľa. Tomáš je rozvedený lekár pôsobiaci v Prahe, neskôr šofér traktora na vidieku. Tereza je čašníka, neskôr fotografka v Prahe a spolu emigrujú do Švajčiarska. Sabina je maliarkou a milenkou Tomáša, ktorá tiež emigrovala do Švajčiarska. Všetky tri hlavné postavy teda opúšťajú Československo na istý čas. Odchádzajú z Československa v búrlivom závere šesťdesiatych rokov. V ich príbehoch môžeme pozorovať to, ako postavy poháňa túžba po domove, nostalgia za ľuďmi

a miestami. Väčšina postáv emigruje do zahraničia s predstavou, že život na Západe bude pre nich ľahší. Je to príbeh s viacerými dejovými rovinami a nastolenými problémami: hľadanie domova, pokoja, kríza v súkromnom i v pracovnom živote, vyhrotená politická situácia, stratená identita, zmysel života. Západ je nádejou na lepší život, ale strata domova je existenciálne ťažká. Avšak pocit domova sa stráca aj v Prahe. Politicky ich dotláča do stavov, ktoré sú cudzie. Podľa Kunderu (Kundera 2023b) Európa už nepocituje svoju jednotu ako jednotu kultúrnu a tento pocit preniká aj do vnímania Západu u hlavných postáv. Dve hlavné postavy (Tereza a Tomáš) sa po krátkej dobe napokon vrátia späť do Československa a jedna z nich (Sabina) tam natrvalo plánuje zostať, avšak spokojnosť vystrieda skôr pocit frustrácie. Od začiatku 20. storočia každé významné dielo sa stáva nositeľom istého filozofického pohľadu na svet (Žilka 2006a). Myšlienky autora sú neoddeliteľnou súčasťou tohto románu. Kundera sa však distancuje od stereotypu stredoeurópskeho človeka. Historický rozmer románu je veľmi dôležitý pre pochopenie aj uchopenie celého deja. Kundera o identite v románe nehovorí ako o pojme, ktorému by venoval široký výklad, ale sa stáva súčasťou deja, o ktorom čitateľ uvažuje, či chce alebo nechce. Identita má množstvo významov, t. j. v niektorých prípadoch sa týka spoločenských rozmerov, inokedy je to informácia o jednotlivcovi (Fukuyama 2019, 21). Nepochybne má identita i geograficko-historicko-kultúrny rozmer. A práve kultúrna identita má pre Európanov zvláštne špecifikum. Podľa Kunderu nepredstavuje pre národy strednej Európy slovo Európa zemepisný fenomén, ale duchovný pojem, ktorý je synonymom Západu. Po roku 1945 sa hranice Európy posunuli a niektoré národy, ktoré sa považovali za západné, sa ocitli na Východe. V dôsledku toho vznikli tri základné situácie: situácia západnej Európy, situácia východnej Európy a situácia zemepisne situovaná na stred, kultúrne na Západ a politicky na Východ.

PRVOK A ROZMER DOMOVA

Osudy hlavných postáv (Tomáš, Tereza, Sabina, Franz) sa odohrávajú sčasti v Československu a sčasti vo Švajčiarsku, Zürichu a Ženeve. Tereza dostane v Prahe prácu fotografky a zachytáva okamihy na námestiach. Tento moment poukazuje na skutočnosť, že invázia do Československa bola po celý čas fotografovaná a filmovaná i zábery sa zachovali v archívoch po celom svete. Českí fotoreportéri tak zachovali obraz násilia pre budúcnosť. Príbeh fotografky však poukazuje na fakt, že fotografie účelovo použili i komunisti a narábali s nimi ako s kompromitujúcim materiálom. Na jednej strane teda fotografie z násilia na uliciach boli vzbudou proti režimu, na druhej strane slúžili režimu a tajnej polícii ako dôkazový materiál o občanoch, ktorí prejavili svoj odpor voči režimu. Tereza sa po odchode do Švajčiarska zaujíma opäť o prácu fotografky, dokonca chce svoje fotografie z Československa predať, ale nestretne sa s pochopením. Západ vníma jej fotografie ako zachytené momenty minulosti, pričom Tereza v nich vidí súčasnosť. Nepochopenie situácie okolím vyvoláva v Tereze pocit osamelosti: „Človek, ktorý je v zahraničí, sa pohybuje v prázdnom priestore vysoko nad zemou bez záchrannej siete, ktorú mu poskytuje jeho vlastná krajina, kde má rodinu, kolegov, priateľov a môže bez problémov hovoriť jazykom, ktorý pozná od detstva“ (Kundera 2015, 89). Cez spomienky Terezy na udalosti v Prahe a v Československu sa čitateľom otvárajú dvere aj do politickej scény a politického diania. Tereza okrem toho, že sa cítila osamelá, mala aj pocit poníženia a menejcennosti v zahraničí, ale pocit poníženia mala aj doma, v Prahe. Tu vidíme vnímanie Dubčeka očami Terezy, ktorý bol ponížený vo svojej vlastnej krajine. „Často sa jej v mysli vracal Dubčekov prejav v rozhlase po návrate z Moskvy, [...] ktorý bol tak ponížený, že nemohol hovoriť a lapal pod dychu. Cudzí vojaci ho zatkli, samotnú hlavu štátu, v jeho vlastnej krajine, odviekli ho, držali štyri dni, potom ho odviezli do Moskvy, prikázali mu okúpať sa, oholiť, obliecť, povedali mu, že ho nepopravia, že sa musí naďalej považovať za hlavu štátu, posadili ho

za stôl oproti Brežnevovi a nútili ho hovoriť. Potom sa vrátil, aby pokorne prehovoril k poníženému národu“ (ibid., 86).

Po návrate Terezy a Tomáša do Prahy sa frustrácia neeliminovala, len bola iná ako v zahraničí. Tomáš a Tereza sa vyberú na výlet na vidiek, do kúpeľného mestečka, kde sa v minulosti zoznámili. Frustráciu vystrieda príjemná nostalgia, akoby sa nič nezmenilo. „Potom Tomáš opäť ukázal na hotel. Niečo sa zmenilo. Kedysi sa volal Grand a teraz na ňom stálo Bajkal. Pozreli sa na nápis na rohu: Moskovské námestie. A potom prešli všetky ulice, ktoré poznali, a pozreli sa na ich názvy: bola tam Stalingradská ulica, Leningradská ulica, Rostovská ulica, Novosibirská ulica, Kyjevská ulica, Odeská ulica, bol tam Liečebný dom Čajkovského, Liečebný dom Tolstého, Liečebný dom Rímskeho-Korsakova, bol tam hotel Suworov, kino Gorkij a kaviareň Puškin. Všetky názvy boli prevzaté z ruskej geografie a ruskej histórie“ (ibid., 178). Myšlienky Terezy a Tomáša prevedú čitateľa cez prvé dni invázie, keď sa odstránili pôvodné názvy ulíc a námestí. Ruski dôstojníci nepoznali ulice, takže blúdili po neznámych miestach. Po niekoľkých dňoch až týždňoch ich pomenovali, a tak sa české kúpele stali „malým imaginárnym Ruskom“ (ibid., 179) a minulosť, ktorú sem prišli hľadať Tomáš a Tereza, bola skonfiškovaná.

Román zachytáva aj kľúčovú myšlienku, ktorá poukazuje na dilemu emigrantov v tom čase, a tou je tzv. ľudský aspekt. Človek vo svojom vnútri spocíti s tými, s ktorými prežil rovnaké spoločenské traumy a napriek ťažkej dobe sú im bližšie ako spoločnosť na Západe, ktorej životy nedeterminoval vpád ruských vojsk do ich krajiny. „Keď je človek konfrontovaný s presilou, je vždy slabý, aj keď má atletické telo. Táto slabosť, ktorá sa jej v tom čase zdala neznesiteľná, odpudzujúca a ktorá ich vyháňala z domova, ju zrazu priťahovala. Uvedomila si, že teraz patrí k slabým, do tábora slabých, do domova slabých, a že by im mala byť verná práve preto, že sú slabí a lapajú po dychu“ (ibid., 87).

Oproti Tereze nám postava Sabiny ponúka iné vnímanie reality a pocit zo straty domova. Sabina je umelkyňa, maliarka, ktorá vo svojej maliarskej činnosti pokračuje aj vo Švajčiarsku. Stretáva sa aj s ďalšími emigrantmi, ktorí jej však ani zďaleka nie sú blízki. Domov predstavuje pre každého niečo iné. V niektorých vyvoláva pocit odporu, v niekom sentiment, v iných smútok a v niektorých túžbu po návrate do krajiny, v ktorej majú rodiny a zostala tam časť ich života. „Keby sme si všetci mali predstaviť to, čo si predstavíme, keď počujeme Česko, obrazy, ktoré by sa nám vynorili pred očami, by boli úplne iné, netvorili by žiadnu jednotu“ (Kundera 2015, 110).

Sabina sa nevie usadiť, nie je schopná nájsť domov. Navštívi New York, neskôr žije istý čas v Paríži. Vo všetkých mestách vidí niečo čarovné, nezvyčajné, pekné a zaujímavé, ale chýbajú jej osoby, ktoré napriek iným pohľadom na svet predstavovali domov.

KĽÚČOVÉ MOTÍVY

V románe *Neznesiteľná ľahkosť bytia* sa objavuje aj niekoľko motívov². Kľúčové miesto v príbehu majú dva motívy (Žilka 2006a, 81), a to nadväznosť na antickú tragédiu *Kráľ Oidipus* od Sofokla a román L. N. Tolstého *Anna Kareninová* (parciálna nadväznosť, asociácia s osudom ženy v totalitnom systéme). Prvý motív sa objaví v románe dvakrát. Tereza objaví na polici knihu Sofoklovho *Oidipa* po tom, čo mala ľubostný akt s eštebákom. Hlavná postava Tomáš napíše článok vo forme úvahy, ale kvôli dvojzmyselnému obsahu stratí svoju prácu lekára a začne pracovať ako čistiť okien. Autor poukazuje vo svojom románe aj na skutočnosť, že v čase komunizmu prakticky neexistovala slobodná tlač, sloboda prejavu, za svoj názor, ktorý bol v rozpore s ideou strany, mohol byť človek potrestaný a zničený (vypichnutie oka). Metafora viny sa stáva metaforou pomsty.

² „Pod motívom treba rozumieť taký prvok témy alebo príbehu, ktorý sa v texte viackrát opakuje, ale vždy v inej súvislosti“ (Žilka 2006b, 106).

Dve dvojice milencov, protikladnosť ich charakteru i protikladnosť vývoja ich vzťahov, pripomínajú klasický milostný román Leva Nikolajeviča Tolstého *Anna Kareninová*, konfrontujúci osudy dvojíc Anny a Vronského a Levina a Kitty (Chvatík 2008, 106). Pri motíve Anny Kareninovej bádame nadväznosť posttextu na pretext (Žilka 2006b, 295), a to pri príchode Terezy za Tomášom do Prahy, keď Tereza drží v ruke práve román L. N. Tolstého. Reprezentuje slabosť, nežnosť. Menom Karenin pomenujú aj psa, ktorý je len šteňa, keď ho Tereza dostane od Tomáša. Stretávame sa tu so zvieracím motívom aj istou konotáciou: osud ženy, ktorá je odkázaná na silnejšieho partnera. Je symbolom vernosti a nežnosti. Pes sprevádza Terezu a Tomáša spoločným životom, je to poslušný pes a znamená pre Terezu aj zmysel života, domov, niečo, čo tvorí súčasť ich života. *Anna Kareninová* je príbeh o dvoch milostných vzťahoch. Román *Neznesiteľná ľahkosť bytia* nám ponúka tiež obraz ľúbostných vzťahov. Spoločenský kontext determinuje životy hlavných postáv a mení sa aj vnímanie ich silnej a slabej stránky. V 7. časti románu pes Karenin umiera na rakovinu. Je alegóriou skonu hlavných postáv, ktoré trpia, pomaly sa z nich stráca život a poukazuje aj na stav spoločnosti.

Román *Neznesiteľná ľahkosť bytia* patrí podľa kritikov medzi najvýznamnejšie Kunderove diela. Príbeh ponúka filozofický a sčasti aj historický aspekt významných udalostí 60. a 70. rokov 20. storočia, života v strednej a západnej Európe, ale najmä ľudský aspekt života danej doby. Je to román o existencii a hľadaní (strateného) domova, ktorý tvorí pilier filozofického rozmeru diela a je východiskovým bodom pre život a identitu jedinca i spoločnosti. Kundera vždy prísne oddeľoval osobný život od diela, ktoré nechápe ako sled zažitých udalostí, ale ako nástroj na skúmanie existencie (Brierre 2020, 297). Aj preto sa stala jeho románová tvorba univerzálnou v zmysle otázok o identite. Opakovane sa o ňom hovorilo, že je možným kandidátom na Nobelovu cenu za literatúru. Patrí medzi významných literátov minulého storočia a zároveň je kľúčovou osobnosťou stredoeurópskej kultúry.

LITERATÚRA

- Bába, Iván – Gyurcsík, Iván – Kiss, Gy. Csaba. 2020. *Közép-Európa magyar szemmel: A kommunizmus bukása*. https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/15977/Kozep-Europa_magyar_szemmel.pdf?sequence=1&isAllowed=y [10. 03. 2024].
- Brierre, Jean-Dominique. 2020. *Milan Kundera. Životopis spisovatele*. Praha: Argo.
- Češka, Jakub. 2022. *Za poetikou Milana Kundery. Od básnických počátků k poslednímu románu Slavnost bezvýznamnosti*. Brno: Host.
- Fukuyama, Francis. 2019. *Identita*. Bratislava: Premedia.
- Chvatík, Květoslav. 2008. *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis.
- Janiec-Nyitrai, Agnieszka. 2018. Milan Kundera Közép-Európa tragédiájáról Viták keresztüzében. In: Lukács, István – Majoros István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok*. 20. század Új – és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék Budapest: ELTE.
- Kundera, Milan. 2014. *Slova, pojmy, situace*. Brno: Atlantis.
- Kundera, Milan. 2015. *Nesnesitelná lehkost bytí*. Brno: Atlantis.
- Kundera, Milan. 2023a. *Unesený Západ*. Brno: Atlantis.
- Kundera, Milan. 2023b. *Totožnosť*. Bratislava: Artforum.
- Milan Kundera odpovídá na otázky amerického spisovatele Philipa Rotha. In: *Listy XI*, 1981, 3 – 4, 105. https://files.scripsum.cz/scriptum/listy-rim/listy_1981_3_4_zm_ocr.pdf [10. 03. 2024].
- Novák, Jan. 2020. *Kundera. Český život a doba*. Praha: Argo/Paseka.
- Žilka, Tibor. 2006a. *(Post)moderná literatúra a film*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie.

Dóra Mierková

Žilka, Tibor. 2006b. *Vademecum poetiky*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie.

KONTAKT

PhDr. Dóra Mierková, M.A.
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre
Dražovská 4
949 01 Nitra
Slovenská republika
dora.mierkova@ukf.sk